

УДК 330.14:330.31

**УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО
КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ**

А.Г.ЖАРІНОВА

Київський національний університет технологій та дизайну

У статті викладено результати досліджень щодо обґрунтування ролі інтелектуального капіталу на ринку, доведено, що на сьогодишньому етапі розвитку інтелектуальний капітал у єдності своїх складових перетворюється на головний виробничий ресурс підприємства та досліджено умови формування та розвитку інтелектуального капіталу.

Постановка завдання

Однією з найскладніших проблем ринкової трансформації економіки України є ефективне використання та подальший розвиток інтелектуального капіталу суспільства. Перехід від командно-адміністративної до ринкової системи супроводжувався скороченням обсягів фінансування установ освіти і науки, видатків на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, зменшенням частки продуктів інтелектуальної праці у структурі національного виробництва, впливом наукових-технічних працівників за межі держави. Все це різко актуалізує дослідження процесів формування та розвитку інтелектуального капіталу країни, причин і наслідків спаду у сфері інтелектуальної діяльності, а також шляхів подолання цього спаду у трансформаційній економіці України.

Аналіз останніх досліджень

Роль розумової діяльності сьогодні настільки велика, що людство часто поділяють за ознаками розвинутості чи нерозвинутості інтелектуального потенціалу, і разом з тим, за ознаками успішного чи бездарного його використання. Країни з нерозвинутим інтелектуальним потенціалом чи ті, в яких він слабо задіяний і не створені умови для його перетворення на капітал – це безперечні маргінали [7]. Україна, маючи потужний інтелектуальний потенціал і можливості його перетворення на капітал, не може стояти осторонь світових процесів інтелектуалізації суспільного виробництва. На початку 90-х років наша країна характеризувалася значним рівнем накопиченого людського капіталу, високим науково-технічним та інтелектуальним потенціалом. Про це яраво свідчить хоча б той факт, що в Україні було зосереджено 6,5% світового науково-технічного потенціалу за кількості населення, яка становила близько 0,1% від світової [10]. На жаль, саме тоді, коли у світі розумова діяльність стала основним чинником економічного та соціального успіху, в Україні склалося так, що її високорозвинений, за світовими стандартами, інтелект виявився «відключеним» від економіки, а значить, і від усієї суспільної ситеми. В результаті Україна почала стрімко деградувати. Сьогодні, попри деякі ознаки зростання, наша держава дедалі більше деформує структуру економіки, оскільки збільшує питому вагу традиційних галузей, а не високотехнологічних, які забезпечують ефект якісного розвитку.

Метою статті є дослідження основних чинників впливу на формування та розвиток інтелектуального капіталу.

Результати та їх обговорення

Важливо розглянути основні чинники, що здійснюють вплив на формування та розвиток інтелектуального капіталу в Україні: соціально-економічні, організаційні, техніко-технологічні та правові чинники (рис.).

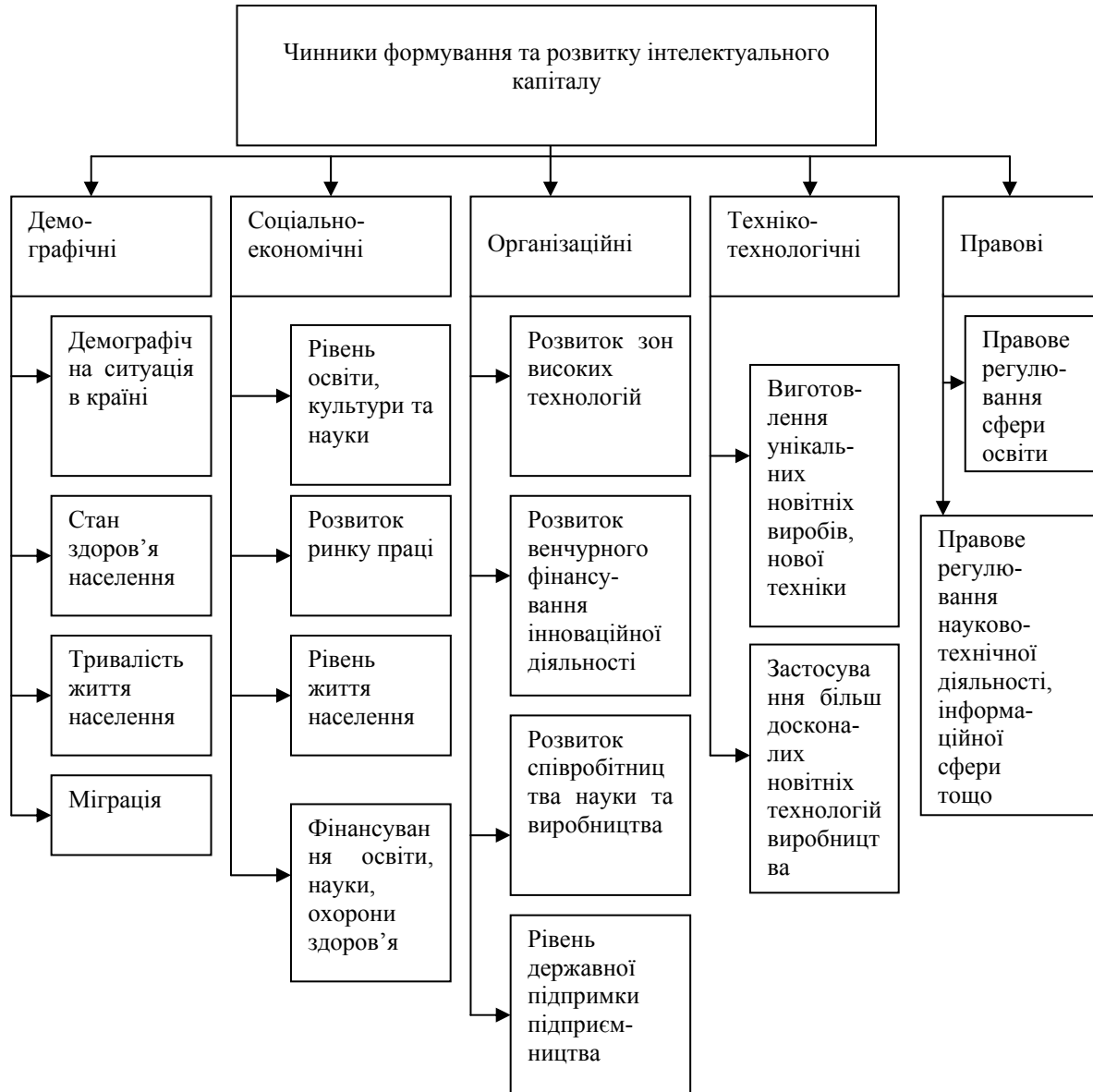

Рис. Система чинників формування та розвитку інтелектуального капіталу

[удосконалено на основі 2,3,5,7,8,10]

Демографічна ситуація в країні істотно впливає на перебіг зазначених процесів. У нашій державі демографічні чинники здійснюють переважно дестимулюючий вплив на інтелектуальний капітал, оскільки за роки незалежності по всій території України поширилися процеси депопуляції населення, зменшення народжуваності й зростання смертності, у тому числі й серед населення працездатного віку, що призводить до звуженого відтворення населення, деформує його структуру, збільшує демографічне навантаження на працюючих. У 2008—2009 рр. в Україні очікувана тривалість життя при народженні становила 65років [9]. Стан здоров'я населення України за період з 1990 р. різко знизився. Поширеність

серцево-судинні патології збільшилася за останнє десятиліття в 1,9 раза, онкологічної патології – на 18%, бронхіальної астми – на 35,2%, цукрового діабету – на 10,1%. Смертність в Україні через захворювання системи кровообігу в 2,4 раза більша, ніж у країнах Євросоюзу [2]. Показник умовного здоров'я (тобто питома вага осіб, визнаних умовно здоровими, в загальній кількості населення) знизився з 62,6% у 1990 р. до 30,6% у 2009 р. І хоча динаміка показника рівня захворюваності населення в Україні свідчить про його поступове зменшення, особливо порівняно зі значенням 2000 р. (найвище значення – 33 471 тис. у 2000 р., у 2006 р. в Україні рівень захворюваності населення становив 32 573 тис. зареєстрованих випадків захворювань [9]), все ж таке зменшення є недостатнім для здорової повноцінної нації.

За роки незалежності неоціненних втрат завдала інтелектуальному капіталу та науково-технічному потенціалу України міграція населення, у тому числі міграція висококваліфікованих кадрів. Її масштаби зараз уповільнилися, але говорити про позитивні зрушення навряд чи можна. Лише за 2000 – 2008 р. з України виїхало понад 700 докторів наук, як наслідок, завдано величезних збитків державі – не менш як 210 млн. дол. [3]. Особливо багато втрачає країна, коли за межі держави виїжджають її молоді фахівці. Водночас країни, куди виїжджають наші науковці, мають від цього величезні надходження до бюджету. Останній перепис населення США показав, що 22,4% американських громадян з ученим ступенем мають іноземне походження. До цієї категорії слід віднести 16,5% учених та інженерів із ступенем бакалавра, 20,0% – із ступенем магістра, 37,6% – із ступенем доктора наук [1]. Замаскованою формою еміграції є наймання українських науковців і фахівців іноземними компаніями, що працюють в Україні.

Серед соціально-економічних чинників формування та розвитку інтелектуального капіталу найвагомішого значення набувають у контексті формування постіндустріального суспільства тенденції розвитку сфери освіти, культури та науки. Як свідчать офіційні дані, витрати на освіту неухильно зростають (із 17,9 млрд.грн. у 2006 р. до 33,785 млрд.грн. у 2008 році [9]). Разом з тим, за законодавством України, не менш як 10% від ВВП має спрямовуватися на фінансування сфери освіти. Освітній рівень в Україні зростає. За період між двома останніми переписами населення кількість осіб з вищою освітою на 1000 чол. зростає з 95 до 129, із середньою – з 285 до 349. Інтелектуальний потенціал України фахівці оцінюють у 137–138 млрд. дол [3]. Перетворення цього потенціалу на капітал вже у найближчі роки могло б забезпечити значне зростання економіки. Проте цей потенціал практично не трансформується у виробництво. За рівнем використання сучасних інформаційних технологій Україна з 82 країн посідає 70-те місце. Низьким залишається стан матеріально-технічної бази освіти в цілому. Усе це не може негативно не позначитися на якості освіти. В сучасній Україні спостерігається зниження інтересу до природничих та математичних наук, хоча саме вони визначають конкурентні переваги в інтелектуальній інноваційній діяльності. Нераціонально використовується потенціал випускників, лише третина випускників одержує направлення на роботу. Як показали результати досліджень [5], далеко не всі, навіть ті, що мали направлення на роботу, «доїжджали» до свого робочого місця. А це означає, що кошти, виділені на підготовку молодих фахівців, використано нераціонально. Щоб інтелектуальний капітал слугував економіці, його потрібно не лише нарощувати, але й створювати для його ефективного функціонування необхідні умови.

Однак спостерігається чимало позитивних тенденцій у сфері освіти:

- принаймі в межах початкової, загальної середньої, професійно-технічної і частково вищої освіти послуги державної системи освіти залишаються безоплатними і доступними для споживачів;
- збереглася система стипендій, дотацій, пільг для основної маси учнів і студентів;
- зросла самостійність навчальних закладів у прийнятті рішень з навчальних, методичних, фінансових питань. Їм надано значну автономію в управлінні, визначенні змісту програм, методів і форм навчання;
- більшає мережа нових видів навчальних закладів: гімназій, ліцеїв, спеціалізованих шкіл, коледжів. Зростає кількість університетів, академій, інститутів;
- зростає чисельність студентів в абсолютній кількості і в розрахунку на 10 000 населення;
- постійно збільшується чисельність аспірантів, розширюються можливості одержання найвищих рівнів освіти — наукових ступенів кандидата і доктора наук;
- доступнішою стала комп'ютерна техніка і телекомунікаційний зв'язок, насичується ринок підручників та навчального обладнання, що сприяє підвищенню якості й ефективності освіти;
- розширилися міжнародні контакти у сфері освіти. Звичними стали міжнародні студентські обміни, стажування викладачів, впроваджуються зарубіжні методики навчання;
- збільшується участь студентів в економічному зростанні України. Так, у 2008 р. за виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт ВНЗ отримали 93 млн. грн., 7 роботам присуджено Державні премії України в галузі науки і техніки.

Рівень розвитку ринку праці відображає майже всі соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. Саме через ринок праці та державну політику зайнятості значною мірою здійснюється відтворення інтелектуального капіталу. В Україні чисельність економічно активного населення віком 15—70 років у 2008 р. становила 22,2 млн осіб. Рівень економічної активності населення працездатного віку становив 71,1%. Чисельність зайнятого населення віком 15—70 років в Україні у 2008 р., порівняно з 2007 р., збільшилася на 0,7% та становила 20,3 млн осіб. Рівень зайнятості населення працездатного віку становив 64,6% [6]. На сьогоднішній день в Україні зберігається нераціональна структура зайнятості. Вона далека від стандартів економічно розвинених країн як за секторами економіки, так і за професійним статусом. Неefективна структура зайнятості віддзеркалює реалізацію моделі економічного розвитку, яка базується на дешевій робочій силі. Це може призвести до втрати трудового потенціалу суспільства в цілому, так і до його інтелектуального потенціалу, зокрема. Тому важливим завданням є досягнення структури зайнятості постіндустріального типу, якій притаманне збільшення чисельності та частки осіб, зайнятих передусім в інформаційному секторі економіки.

Значною мірою стримує процеси розвитку інтелектуального капіталу в Україні і рівень життя значної частини населення, яке в кризові роки опинилося за межею малозабезпеченості. За даними соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2008 р. значній частині українських сімей доходу вистачає лише на продукти харчування (42%) та тільки на прожиття загалом (32,4%). 66 % громадян почувалися «найнижчим прошарком» суспільства (з них 3% – злидінними, 34% – бідними, 29% – біднішими середніх), 24% – середніми і 10 % відносили себе до трохи заможніших середніх – 4%, заможних – 4 %, багатих – 2% [6]. За такого рівня життя більш ніж половина респондентів неспроможна забезпечити собі та своїм сім'ям відповідний рівень навчання, відпочинку, медичного обслуговування тощо.

Величезне значення для формування інтелектуального капіталу, для розвитку суспільства в цілому має наука. За кількістю важливих для вітчизняної економіки наукових результатів на одиницю державних фінансових витрат українські вчені часто випереджають досягнення багатьох розвинених країн, а середньостатистичний український робітник на один долар оплаченої праці (зарплати) створює удвічі більше валового внутрішнього продукту, ніж, приміром, його американський колега [4]. Українська наукова діяльність не може бути в цілому ефективною при питомому рівні фінансування в 100 разів меншому, ніж у США, і вчетверо меншому, ніж у так само, як і ми, кризовій в економічному плані Росії. Аналітики довели, що до певного рівня наукоємності ВВП наука залишається витратною галуззю, бо на низькому рівні фінансування вона може реалізувати лише ті свої функції, які не пов'язані з забезпеченням економічного зростання, зокрема соціокультурну, освітню й загальнопізнавальну.

Економічна віддача починається після досягнення критичного рівня наукоємності ВВП, що, зокрема для такої країни, як Україна, становить не менше 1,7—2,0% від ВВП. Саме тому цей рівень видатків на науку закладено в Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України, а також у Закон про наукову і науково-технічну діяльність. Фактично витрати фінансування НДДКР сьогодні в нашій державі становлять 1,1%, не говорячи вже про те, що на інноваційну діяльність за зарубіжним досвідом вони мають бути в 10 разів вищими, ніж на НДДКР, водночас в Україні це співвідношення становить лише 1:1,5 [10].

Серед організаційних чинників формування інтелектуального капіталу великого значення набуває організація та забезпечення розвитку спеціалізованих зон високих технологій, які охоплюють науково-дослідні центри, технопарки, технополіси, бізнес-інкубатори тощо. В Україні формування зон високих технологій почалось у 90-х рр. минулого століття, а нині налічується близько 40—60 територій, де доцільно створювати технополіси та технопарки. Однак, на сьогоднішній день в Україні зареєстровано і формально діє шістнадцять технопарків, однак лише чотири з них можна вважати ефективними. Це «Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона» (Київ), «Інститут монокристалів» (Харків), «Вуглемаш» (Донецьк), «Напівпровідникові технології і матеріали, оптоелектроніка та сенсорна техніка» (Київ). Протягом 2000-2009 рр. обсяг випуску технопарками інноваційної продукції становив 3,4 млрд грн (близько 11% усієї інноваційної продукції України). На зовнішньому ринку технопарками реалізовано інноваційної продукції на 581 млн грн. Діяльність технопарків має і соціальну ефективність, оскільки у 2000-2009 рр. вона обумовлювала створення 2218 нових робочих місць. [1]. На початок 2009 року чинні свідоцтва про реєстрацію мали 53 проекти технологічних парків, з яких виконувалося 23. У 2009 року в рамках виконання проектів технологічних парків було реалізовано інноваційної продукції на 2 557,2 млн. грн. без ПДВ (на 12,1% більше за аналогічний показник 2006 року, який становив 2 280,2 млн. грн.), з них на зовнішньому ринку – 311,7 млн. грн. До Державного бюджету України та державних цільових фондів у рамках виконання проектів технологічних парків за цей же період було перераховано понад 209,2 млн. грн. (на 9,1% менше за аналогічний показник 2006 року, який становив 230,0 млн. грн.) В рамках дії спеціального режиму діяльності технологічних парків протягом 2009 року на спеціальні рахунки було перераховано майже 30,0 млн. грн. податків, тоді як у 2006 році 28,9 млн. грн., при цьому створено додатково 201 робоче місце. Результати роботи зон високих технологій свідчать про економічну доцільність їх функціонування та необхідність подальшого розвитку.

Слід зазначити, що використання лише однієї з можливих організаційних форм інноваційної діяльності є особливістю розвитку зон високих технологій в Україні, адже у нас не представлені такі поширені у світі організаційні форми, як технополіси, а у структурі самих технопарків не сформовано венчурних фірм. Науково-дослідні роботи вимагають великих фінансових витрат, це пов'язане зі значним ризиком втрати вкладених коштів, що вимагає використання механізму венчурного фінансування. Загалом для українських технопарків встановлено режим самофінансування з наданням їм податкових та інших пільг, тимчасом як у Великобританії бюджетні внески становлять 62% фінансового забезпечення зон високих технологій, у Німеччині — 78%, а у Бельгії — майже 100% [1].

Великого значення набуває система підтримки підприємництва, особливо стимулювання на підприємствах інноваційної діяльності. Вирішальна роль при цьому належить державному управлінню та регулюванню.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку України характеризується вкрай незначним впливом інноваційних факторів на економічне зростання. Це обумовлено довгостроковим негативним впливом загальноекономічних проблем, пов'язаних із структурною деформованістю економіки країни, домінуванням в ній низько технологічних, сировинних виробництв, що малосприйнятливі до сучасних наукових досягнень, і менш економічно ефективні, ніж виробництва високої технологічної укладності.

Економічні реформи (приватизація, трансформація податкової, кредитної та інших економічних систем) проводились в Україні без врахування науково-технологічного фактору і його впливу на конкурентоспроможність вітчизняної продукції. В результаті цього, а також внаслідок послаблення дії інноваційних чинників за умов значного відставання інституціональних перетворень та надмірної відкритості економіки за роки реформ суттєво зросла структурна розбалансованість економіки.

В Україні співвідношення між технологічними та іншими напрямками науково-технічних розробок стабільно свідчить не на користь створення нової техніки та технології. Зокрема, у 2009 р. у загальній кількості розробок частка створення нових видів виробів становила 9,4% (6338 одиниць), у тому числі частка нової техніки у загальній кількості розробок дорівнювала 5,8% (3916). Ще меншою є частка створених нових видів технологій — 7,8% (5255 одиниць), у тому числі ресурсоощадних — 3,2% (2154) [139]. Лише 11% промислових підприємств країни веде інноваційну діяльність.

Однією з причин такого стану є слабкість державної політики в науково-технологічній та інноваційній сферах. Протягом останніх шести років рівень державної підтримки пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки невпинно зменшувався. Знизився рівень впровадження науково-технічних досліджень у промислове виробництво, при цьому тенденція уповільнення темпів інноваційної активності стосується головним чином освоєння виробництва нових видів техніки та продукції. До причин такої ситуації належать: зменшення темпів наукових досліджень і розробок, придбання прав на об'єкти інтелектуальної власності, ліцензій, ноу-хау, технологій і нестача необхідних для впровадження відповідних засобів виробництва.

Правові чинники формування та розвитку інтелектуального капіталу охоплюють такі основні закони: «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про авторське право і суміжні права», «Про інформацію», «Про спеціальний

режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків», «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» та ін. Водночас найголовнішою проблемою у правовому забезпеченні процесу формування та розвитку інтелектуального капіталу часто є не повна дієвість законодавчих актів та лише «паперове» проголошення орієнтації на інноваційну модель розвитку.

Висновки

Завдання, що постають перед Україною сьогодні, полягають у реальній зміні моделі соціально-економічного розвитку, яка має ґрунтуватися на формуванні та використанні інтелектуального капіталу, надання українському суспільству умов для відтворення його інтелектуального капіталу, пріоритеті інноваційної діяльності. Асигнування на освіту і науку потрібно розглядати як інвестиції у підтримання та примноження інтелектуального капіталу, що сприятимуть створенню вартості шляхом генерування ідей. Саме це має стати визначальним чинником становлення в Україні економіки знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будкін В. Зони високих технологій: світовий досвід та реалії України / В. Будкін, З. Петренко, Нгуєн Тхі Хань // Економіка України. – 2007. - №10. – С.68-74.
2. Грішнова О.А. Мотивація людського розвитку в стратегії економічного зростання України / О.А. Грішнова, І.Ю. Кочума // Вісник Технологічного університету Поділля. Серія: екон. науки. – Хмельницький: ТУП. – 2006. – №4. – Ч 1. Т 1. – С.50-54.
3. Данилишин Б. Інтелектуальні ресурси в економічному зростанні: шляхи поліпшення їх використання / Б. Данилишин, В. Куценко // Економіка України, 2006. - №1. – С.76-72.
4. Економічна оцінка державних пріоритетів технологічного розвитку / за ред. Ю.М. Бажала. – К., 2003. – 306с.
5. Кушерець В.І. Знання як стратегічний ресурс суспільних трансформацій: монографія / В.І. Кушерець. – К.: Знання України, 2002. – 248с.
6. Паніна Н.В. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг / Н.В. Паніна. – К, 2006. – 93с.
7. Пахомов Ю.Н. Величезна небезпека криється у благодушному ставленні до долі науки. Виступ на Інтелектуальному форумі України / Ю.Н. Пахомов // Вісник НАН України, 2003. – №4. – С.2-3.
8. Праця України 2006: статист.зб. / Державний комітет статистики України. – К., 2007. – 645с.
9. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К., 2007. – 878с.
10. Український соціум: інтеграція інтелектуального потенціалу / В.К. Врублевський, Ю.М. Канигін, В.П. Ксьонзенко та ін. / Міністерство освіти і науки України; Інститут соціології НАН України; Українське товариство «Інтелект нації» / За ред. В.К.Врублевського. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005.- 396 с.

Надійшла 08.11.2010